

Recenzje

Aneta LEWIŃSKA

„Ojców mowę znać należy”

*Język elementarzy polskich wydawanych na Pomorzu Gdańskim
w latach 1840—1920 jako narzędzie kształcenia i wychowania*
Pelplin 2012

W ostatnich latach językoznawcy i dydaktycy języka interesowali się warstwą językową współczesnych podręczników szkolnych w aspekcie ich funkcji, dialogiczności i komunikatywności (czytelności) tekstu. Dawne zaś podręczniki, a zwłaszcza elementarze, stanowiły przedmiot badań pedagogów i bibliologów. Z zadowoleniem odnotować więc trzeba i polecić uwadze czytelników obszerną monografię Anety Lewińskiej pt. „Ojców mowę znać należy”. *Język elementarzy polskich wydawanych na Pomorzu Gdańskim w latach 1840—1920 jako narzędzie kształcenia i wychowania*. Autorka ocala w niej od zapomnienia książki przeznaczone do domowego nauczania dzieci na wsiach pomorskich w czasach zaboru pruskiego, kiedy wzmożona antypolska polityka zaborcy groziła wynarodowieniem. Elementarze poddała analizie i refleksji językowo-kulturowej oraz dydaktycznej, korzystając z metodologii lingwistycznych. Podporządkowała bowiem badania — jak zapowiada tytuł monografii — wykazaniu różnych funkcji, jakie pełni język (i tekst) w elementarzach wydawanych w specyficznej sytuacji politycznej, narodowościowej i społecznej w badanym okresie na Pomorzu Gdańskim.

Założenia, cele badawcze oraz koncepcja rozprawy znajdują odzwierciedlenie w przejrzystej, spójnej kompozycji książki. We wstępie nakreślone zostały cele badań i wysunięte problemy badawcze, omówiony zamysł kompozycyjny, struktura i zawartość poszczególnych rozdziałów. Zasadniczą część publikacji tworzą cztery obszerne rozdziały (ze starannie sproblematyzowanymi i wyodrębnionymi podrozdziałami), zwieńczone syntetycznym zakończeniem.

Rozdział I stanowi podbudowę historyczną i teoretyczną monografii. Autorka przedstawiła w nim ówczesne uwarunkowania stanu szkolnictwa elementarnego, procesy stopniowego eliminowania języka polskiego (jako wykładowego) ze szkół oraz formy przeciwstawiania się germanizacji: strajki szkolne, petycje do władz, ruch wydawniczy (m.in. polskie czasopisma), działalność oświatową, m.in. prowadzenie nauczania domowego, w którym ważną rolę odgrywały ele-

mentarze do nauki domowej języka polskiego. Opisała funkcje elementarzy — jako gatunku dydaktycznego oraz przedstawiła ich typologię.

Struktura i dobór treści w elementarzach były ograniczane przez pruskich cenzorów. Badaczka ustaliła, że dominowały w nich — uznawane już w drugiej połowie XIX wieku za archaiczne — metody syntetyczne czytania: sylabizowanie oraz sylabizowanie i głoskowanie, rzadziej stosowano nowoczesną metodę sylabową. Autorka dokonała najpierw ogólnego przeglądu elementarzy, uwzględniając ich strony tytułowe, sformułowania tytułów, informacje o odbiorcy lub kręgu odbiorców (por. elementarz **polski**); nieujawnianie autora na kartach tytułowych (spowodowane względami politycznymi). Ponadto zwróciła uwagę na katechizm, który był nieodłączną częścią każdego elementarza, oraz na materiały służące upogładowieniu i motywujące dziecko do nauki: ilustracje, tablice do nauki czytania, zestawy słów, zbiory wypowiedzeń, dobór tekstów (czytanek). Stały się one przedmiotem jej analizy w kolejnych rozdziałach.

Przy wyborze do szczegółowej analizy ośmiu elementarzy kierowała się przyjętą cezurą czasową, ograniczeniem do terenu regencji gdańskiej i kwi-dzyńskiej oraz ich wysokim nakładem poświadczającym rolę, jaką odegrały w edukacji. Jednak przede wszystkim brała pod uwagę kryterium językowe, które pozwoliło wyodrębnić: elementarze uczące czytania i pisania tylko języka polskiego, elementarze uczące czytania polszczyzny i jednego obcego języka (tj. niemieckiego w zaborze pruskim), elementarze języka polskiego przeznaczone dla dzieci niemieckich lub uczących się w szkołach niemieckich. Uzyskała w ten sposób zróżnicowaną bazę materiałową. Każdy z elementarzy został przez nią szczegółowo i przejrzyście (w tabeli) opisany ze wskazaniem ośrodka wydawniczego, liczby wydań, wysokości nakładu.

Podziwiać należy skrupulatność w przekazywaniu danych bibliograficznych — także o miejscu przechowywania egzemplarzy (wskazania sygnatury książki w konkretnej bibliotece krajowej). Z książki Anety Lewińskiej dowiadujemy się sporo o autorach podręczników, kolejnych wydaniach pod zmienionymi tytułami, zawartości i układzie treści, „tradycyjnym” lub nowatorskim charakterze książki (ze względu na metodę, teorię dydaktyczną, do której autor się odwołuje), o różnicach w szacie graficznej kolejnych wydań. Ta część monografii jest interesująca nie tylko dla polonistów, ale i dla bibliologów oraz pedagogów.

Dokładna charakterystyka poszczególnych elementarzy, ich struktury i zawartości treściowej oraz przyjętej metody czytania i doboru materiałów ćwiczeniowych otwiera przestrzeń dla podjęcia problematyki językowej w kolejnych rozdziałach monografii. Przez pryzmat języka (słownictwa, modeli gramatycznych, różnych gatunków tekstów) autorka odkrywa kształcącą i wychowawczą funkcję elementarzy. W rozdziale II rozpatruje rolę języka w kształtowaniu kompetencji komunikacyjno-kulturowej dziecka polskiego w sytuacji grożą-

cego mu wynarodowienia, podkreśla starania inteligencji na Pomorzu w drugiej połowie XIX wieku i początkach wieku XX o przygotowaniu najniższych warstw do udziału w życiu społecznym przez rozwijanie ich umiejętności językowych. Dostrzega w tym wpływ ideałów pozytywistycznych i wskazuje różne działania, np. organizowanie nauczania domowego, podnoszenie poziomu wiedzy psychologicznej i dydaktycznej guwernerów i rodziców oraz rozwijanie ich poczucia językowego. W ówczesnych zaleceniach pedagogów odkrywa nowatorstwo myśli dotyczących wychowania językowego, dla których znajduje potwierdzenie w wynikach późniejszych badań psycholingwistów i językoznawców.

W toku analizy materiału autorka dowodzi, że twórcy elementarzy uwzględniali etapy rozwoju umysłowego i językowego oraz doświadczenia społeczne wychowanków, a porządkując słownictwo w tablicach do nauki czytania, kierowali się — oprócz kryterium fonologicznego i graficznego — także kryterium semantycznym. Umieszczali bowiem w bliskim sąsiedztwie wyrazy z określonych grup znaczeniowych. A. Lewińska poddała analizie statystycznej ogromny materiał leksykalny, wyekscerpowany z jednego wydania każdego z ośmiu elementarzy (liczbę jednostek leksykalnych i ich użyć). Na tej podstawie stworzyła siatkę pól leksykalno-semantycznych, obejmującą życie rodzinne, życie w środowisku przyrodniczym i społecznym, życie ludzi w kraju i na świecie, rozwój fizyczny i psychiczny człowieka. Przyjęła trafne rozstrzygnięcia arbitralne w przypisaniu niektórych wyrazów do określonych pól, kierując się pojęciowym porządkowaniem świata z perspektywy dziecka wiejskiego — ucznia szkoły elementarnej. Przekonujące wnioski, które wyprowadziła z analizy frekwencyjnej, dotyczą prawidłowości w obserwowanych proporcjach między poszczególnymi polami semantycznymi w każdym z elementarzy i w całym badanym zbiorze, dotyczą też stopnia rozbudowania pola leksykalno-semantycznego *życie w środowisku społecznym*, w którym autorka wydzieliła jeszcze kilka subpól. Wyrazy z pola *życie rodzinne* — choć w założeniu dydaktyka powinny dominować we wczesnym etapie kształcenia — zajmują w materiale dopiero czwartą co do wielkości grupę leksykalną. Nieliczne są leksemy w polu semantycznym *życie szkolne*, co autorka uzasadnia sposobem postrzegania szkoły w zaborze pruskim jako instytucji obcej dziecku wiejskiemu oraz brakiem kontaktu tego dziecka ze szkolnymi realiami (dlatego tylko nieliczne z nich zostały nazwane w elementarzach przeznaczonych do nauki domowej). A. Lewińska z uwagą przyjrzała się również nielicznej grupie wyrazów odnoszących się do historii Polski i tradycji wojskowej, istotnych dla budowania poczucia tożsamości narodowej, o silnych konotacjach patriotycznych, które uszły uwagi pruskiej cenzury.

Nie pominęła w toku analizy materiału słownikowego relacji między wyrazami w polu leksykalno-semantycznym — przeważały tam hiponimy (np. w zbiorze nazw roślin, zwierząt, narzędzi). W świetle współczesnych badań psycholingwistów (np. Eleanor Rosch) uznała wybór słownictwa przez auto-

rów ówczesnych podręczników za uzasadniony. Ich doświadczenia nauczycielskie i obserwacje mowy dzieci odzwierciedlały się w preferowanych treściach i związanej z tymi treściami leksyce.

Wielu dydaktycznych spostrzeżeń dostarcza podrozdział *Frazemy i teksty kliszowane jako instrument uczenia się języka*, podbudowany teoretycznie (odniesienia do publikacji W. Chlebdy, A.M. Lewickiego, A. Pajdzińskiej i J. Bartmińskiego) i opracowany z uwzględnieniem formalnego, kognitywnego i pragmatycznego aspektu analiz. Autorka odnotowała nieliczne w elementarzach frazeologizmy oraz liczne miniteksty kliszowane — związane z sytuacjami mówienia formuły powitalne i pożegnalne, teksty powinszowań, przysłowia, zagadki i pieśni. Omówiła sposoby wprowadzania frazeologizmów przez autorów elementarzy — tak, by ułatwiały zapamiętywanie i rozumienie sensu — w kontekstach sytuacyjnych, opisach zachowań i okoliczności, czasem — w kontekście utworów literackich. Pokazała różne funkcje tekstów w elementarzach, a więc: wychowawczą funkcję przysłów, użytkową — wzorców powinszowań, ludyczną — rymowanek, poznawczą i estetyczną — zagadek ludowych. Teksty folkloru interesowały ją jako łącznik między kulturą mówioną a pisaną w elementarzach. Z potrzeby wprowadzenia dzieci wiejskich na Pomorzu w świat polskiej kultury wynikało uwzględnienie w podręcznikach tekstów pieśni związanych z rokiem liturgicznym. Jej uwagę przyciągały też teksty modlitw, które zajmowały najważniejsze miejsce w elementarzach. Rozpatrywała je w kontekście funkcji poznawczej i formacyjnej oraz komunikacyjnej — wyposażenia dziecka w formuły językowe umożliwiające udział w życiu religijnym.

Monografia dostarcza ponadto informacji o funkcjonowaniu w elementarzach modeli gramatycznych — słowotwórczych, fleksyjnych i składniowych, a więc konstrukcji istotnych w kształceniu kompetencji językowej dziecka, które w toku nauki czytania były bezwiednie przyswajane. Autorka opisała i oceniła modele gramatyczne z punktu widzenia przydatności w przyswajaniu języka oraz z dydaktycznego punktu widzenia na tle teorii językoznawczych w XIX-wiecznych podręcznikach, a także na tle współczesnych lingwistycznych badań nad neologizmami dziecięcymi oraz słownictwem współczesnych elementarzy. Poczyniła również spostrzeżenia ważne dla historyków języka, np. zweryfikowała swoim materiałem ustalenia Z. Klemensiewicza i I. Bajerowej, dotyczące XIX-wiecznych konstrukcji składniowych.

W kolejnym rozdziale monografii sprofilowała analizę w stronę opisu językowego obrazu świata w elementarzach, uzasadniając to celami dydaktyczno-wychowawczymi książek do nauczania domowego oraz rolę, jaką one odgrywały w specyficznej sytuacji dzieci polskich, podlegających obowiązkowej nauce w szkole pruskiej: służyły nie tylko likwidacji analfabetyzmu na wsi, poszerzały wiedzę o świecie, ale były przede wszystkim skutecznym sposobem przeciwstawiania się germanizacji i pielęgnowania polskości.

Korzystając z narzędzi analizy lingwistyki kulturowej, autorka wyodrębniła kilka obszarów rzeczywistości (realnej i transcendentnej), odzwierciedlonej językowo w podręcznikach: od najbliższego otoczenia dziecka (wsi i jej realiów) przez otoczenie dalsze (miasto), Polskę (dawną i współczesną małym odbiorcom elementarzy), po świat odległy i egzotyczny, wszechświat (Ziemię, niebo, żywyoty, zjawiska meteorologiczne) oraz rzeczywistość transcendentną — Boga, aniołów, Kościół/kościół. W opisie łączyła wiedzę kulturowo-obyczajową ze sposobem jej „ujęzycowienia” w tekstach. Ta część monografii cechuje się bogactwem treści z dziedziny kultury materialnej i duchowej oraz towarzyszącymi jej refleksjami, m.in. o modelu rodziny i rodzinnych tradycjach, kulinariach, wzorcach wychowawczych — utrwalonych w elementarzach, a także o realiach rolniczych, florze i faunie oraz stereotypach kulturowych.

Autorka wykazała, że wybór komponentów składających się na opis obrazu świata realnego w elementarzach zależał nie tylko od intencji poznawczych i upodobań autorów, lecz także od ówczesnych tendencji ideowych i cenzury obcej władzy, zaś wybór treści religijnych podlegał kryterium tradycji kościelnej.

Aneta Lewińska dokładnie przeanalizowała zakres wiedzy katechetycznej w dawnych elementarzach, formy przystępnego wprowadzania dzieci w świat pojęć religijnych, wskazała nowatorskie metody i środki dydaktyczne w nauczaniu religii, m.in. opowieści, których bohaterem jest dziecko, rymowanki, teksty poetyckie, sprzyjające budowaniu relacji Bóg — człowiek. Ten podrozdział monografii — chociaż dotyczy tekstów dawnych — może stanowić przesłanie dla autorów współczesnych podręczników do religii dla klas I—III.

Trafną syntezę rozdziału *Słowo jako narzędzie kształtowania wiedzy o świecie* stanowią ustalenia elementarzowych centrów wiedzy oraz różnych perspektyw opisu świata w analizowanym korpusie tekstów. Dominuje tam potoczna perspektywa opisu, przejawiająca się w definicjach (np. zwierząt, roślin) — w uwzględnianiu cech percepcyjnych, charakterystyki środowiskowej i cech funkcjonalnych (użytkowych). Znamienne dla potocznej perspektywy opisu jest operowanie w elementarzach stereotypami. Ze swoistością gatunkową elementarzy i zakresem wprowadzanych treści poznawczych związane są takie perspektywy opisu, jak: naukowa, kulturowa, religijna i dydaktyczna. Perspektywę naukową autorka powiązała z występującymi w elementarzach popularnonaukowymi definicjami pojęć, porządkowaniem i klasyfikowaniem wiedzy. Perspektywa kulturowa natomiast uzewnętrznia się w przywoływaniu motywów biblijnych oraz charakteryzowaniu postaci i miejsc stanowiących symbole kulturowe. Autorka ustaliła, które z nich najczęściej występują oraz w jakich kontekstach się pojawiają. Perspektywa religijna opisu rzeczywistości realizuje się w przybliżaniu dzieciom prawd wiary i transcendentnego wymiaru ludzkiego istnienia. Perspektywę dydaktyczną A. Lewińska powiązała ze sposobem zrozumiałego, dostosowanego do intelektualnych możliwości dzieci

wyjaśniania zjawisk, z odpowiednimi egzemplifikacjami treści w elementarzach.

Wychowawcze funkcje dawnych pomorskich elementarzy autorka wykazała na tle XIX-wiecznej dydaktyki i ideałów pozytywistycznych, znajdujących przejaw także w innych tekstach dla dzieci i w publicystyce tamtego okresu. Te funkcje słusznie zintegrowała z problematyką aksjologiczną, przyznając — za J. Puzyniną — że wychowanie polega na ukazywaniu wychowankom wartości i pobudzaniu ich do akceptacji tychże wartości w odpowiedniej hierarchii. Autorka odtworzyła wpisany w elementarze system aksjologiczny, w skład którego wchodziły takie wartości, jak: nauka, praca, grzeczność, patriotyzm, zdrowie i miłosierdzie. Każdą z nich dokładnie omówiła, wychodząc od definicji słownikowej, a następnie odkrywając zakodowane w elementarzowych tekstach różne aspekty danej wartości. Wśród omawianych wartości autorka wyeksponowała patriotyzm i związaną z nim walkę o język polski, pielęgnowanie tego języka oraz popularyzowanie w podręcznikach wydarzeń z historii Polski. Zwróciła uwagę na różne rozumienie przez autorów pojęcia patriotyzmu, będące odzwierciedleniem tendencji charakterystycznych dla czasów, w których elementarze powstawały, na sentencje i maksymy wyrażające stosunek użytkowników do języka ojczystego, apele do uczniów, by poznawali ten język oraz zachętę do jego nauki, m.in. przez formy zabawy.

Ustalenia hierarchii wartości są istotne zarówno dla pedagogów, jak i polonistów — pozwalają poznać, jak przez język (i teksty) kształtowano świat wartości dziecka. Wartości te w elementarzach wzajemnie się uzupełniają i układają w sieć zależności (podobnie jak w ówczesnych pozapodręcznikowych tekstach dla dzieci); reprezentują kilka kategorii (poznawcze, społeczne, moralne, witalne), których centrum stanowi dobro drugiego człowieka. Zasób leksykalnych środków wartościujących służył autorom elementarzy do kształtowania pojęć i rozwijania słownictwa wartościującego oraz przyczyniał się do kształcenia sprawności językowej dzieci. Badaczka wskazała też na sposoby wyjaśniania w elementarzach znaczeń wyrazów wartościujących.

W zakończeniu publikacji autorka syntetycznie ujęła rezultaty swoich badań. Ich rzetelne udokumentowanie znajdziemy w aneksie (m.in. dane bibliograficzne o elementarzach, zestawienia statystyczne słownictwa, egzemplifikacje wybranego pola leksykalno-semantycznego). W bibliografii uwzględnione zostały — także najnowsze — publikacje z wielu dziedzin wiedzy.

Monografia Anety Lewińskiej z pewnością zainteresuje szeroki krąg odbiorców, m.in. dydaktyków języka, pedagogów, historyków języka. Wzbogaca bowiem obszar badań nad dawną regionalną (pomorską) polszczyzną, a zarazem inspirować do przeprowadzenia prac badawczych nad językiem dawnych podręczników w innych regionach funkcjonujących w podobnej jak na Pomorzu sytuacji politycznej w okresie zaborów (np. na Śląsku). Autorka, korzystając z narzędzi i teorii lingwistyki kulturowej, wykazała, jak przez pryzmat języka

ujawniają się funkcje tekstu dydaktycznego. Dlatego lektura książki przyniesie korzyść również nauczycielom polonistom i pedagogom wczesnoszkolnym oraz katechetom, skłaniając ich do refleksji nad rolą języka w kształceniu i wychowaniu dawniej i dziś.

Helena Synowiec